

ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ВЗАЄМОДІЇ ІНДИВІДА З ПРИРОДОЮ ЯК ОДИН ІЗ АСПЕКТІВ ЕТНОКУЛЬТУРНОГО ВИХОВАННЯ

У статті розглянуто проблему гармонії людини і природи, формування екологічної духовності дитини засобами народної педагогіки, використання досвіду попередніх поколінь у вирішенні цього важливого завдання на сучасному етапі розвитку цивілізації.

Із нагромадженням знань про закономірності розвитку навколишнього світу зменшується безпосередній контакт більшості людей з об'єктами природи, а отже, сприйняття й розуміння її процесів та явищ відбувається в теоретичній площині. Людина, відчужена від природи, не усвідомлює масштабів антропогенного впливу на довкілля та своєї залежності від нього. Національна доктрина розвитку освіти України та Державна національна програма "Освіта" вважають формування в особистості ціннісного ставлення до навколишнього світу центральним серед пріоритетів державної політики в освітній галузі.

Теоретичним та практичним аспектам екологічної культури присвятили свої наукові дослідження низка вчених. Зокрема, А. Захлебний, І. Зверева, І. Суравегіна обґрунтували методологічні засади екологічної освіти. Особливості формування екокультури у процесі вивчення окремих шкільних предметів знайшли відображення у працях А. Волкової, Г. Волошиної, В. Коваль, С. Лебідь, Н. Пустовіт, А. Сиротенка, В. Шарко та ін. Проблема ставлення особистості до природи досліджувалася у працях Н. Бутенко, С. Жупаніна, Н. Ільїнської, Г. Марочко, З. Плохій, З. Шевчів. Формування ціннісного ставлення до природи учнівської молоді вивчалось О. Вінокуровою, О. Колоньковою.

Біоетичні проблеми екологічної освіти ХХІ століття знайшли відображення в наукових публікаціях А. Богомолва, О. Гоглової, А. Белокона, А. Дворецького, Т. Лаврової, М. Білоусенко, В. Білоусенко, О. Богачик, Ю. Бондарчук, Т. Вайди, І. Герц, Т. Глазиріної, М. Гончаренко, С. Гриценко. Ми вважаємо, що саме етика може сформувати правильні уявлення про екологічний імператив – заборонену межу, переступати яку людство не має права за жодних обставин. Норми екологічної етики акумулюють історичний досвід людства, є найважливішими духовними цінностями. Формування культури взаємодії індивіда з навколишнім світом сьогодні є особливо актуальним. Ця культура повинна вирости в душах людей, а не шляхом удосконалення освітніх технологій. Ніякі загальні правила не спроможні забезпечити гармонію індивіда з природним середовищем, якщо внутрішня мораль не стане джерелом відповідальності та орієнтиром вибору цінностей, попереджаючи непередбачуваність впливу на довкілля [1]. Національній системі освіти належить вирішальна роль у формуванні нового світогляду, усвідомленого засвоєння індивідом ціннісних орієнтирів, котрі впливають із завдань коеволюційного розвитку. Власне мета формується поза рамками освітньої практики, оскільки освіта виконує замовлення соціуму. Однак осмислення шляхів виконання замовлення повинне здійснюватися освітньою системою, яка зобов'язана виробити нову концепцію. Для цього необхідна відповідна структура знань, навчальних предметів, перенесення акцентів з одних напрямків навчально-виховного процесу на інші, оновлення форм роботи, розробка якісно нових ціннісних орієнтирів, звернення до мудрості народної виховної практики щодо вирішення проблеми [2: 52-56].

"Вживлення" морально-світоглядних принципів у структуру "Я" індивіда можливе лише за умов етнокультурного підходу до організації виховного процесу, який передбачає саморозвиток особистості шляхом реалізації її творчого потенціалу одним із важливих напрямків гуманізації освіти та передумови формування активно мислячої й діючої одиниці етностільноти. Поєднання почуття індивідуальної відповідальності з розвитком творчих засад у душі індивіда є також суттю ноосферної трансформації планети Земля. "Укорінення" індивіда у власній етнокультурі є основним способом усвідомлення загальнолюдських біосферних проблем як конкретних питань власного буття. Формування життєво необхідних етнокультурних цінностей виступає основним носієм становлення екологічного світогляду та екологічної культури.

Питання впливу навколишнього природного середовища на психологічні особливості особистості та спосіб буття певної етностільноти цікавило багатьох науковців. У 1955 році з подачі американського антрополога М. Бейтса в науці з'являється термін "екологічна антропологія" (взаємовплив природного середовища і етнокультур). Існує кілька підходів до вивчення взаємодії природи й етнокультури як способу буття етностільноти. Найбільш розповсюджений пов'язується з концепцією Дж. Стюарда "Культурна екологія", головні положення якої спрямовані на вивчення адаптації певної етнокультури до навколишнього середовища. Оскільки культурна адаптація – процес безупинний, то жодна культура остаточно не пристосувалася до середовища, щоб перетворитися в статичну. Ідеї Дж. Стюарда одержали подальший розвиток у працях представників американської культурної антропології М. Салінса, Д. Беннета і Р. Неттінга.

М. Салінс, зокрема, запропонував відносити до навколишнього середовища і такі соціально-культурні параметри, як вплив інших стільнот, що контактують із досліджуваною, та враховувати той факт, що культура, трансформуючи у процесі адаптації ландшафт, змушена пристосовуватися вже до тих змін, яким сама поклала початок.

Засновником наукової дисципліни "етнічна екологія", яка вивчає особливості систем життєзабезпечення етнокультурних стільнот і вплив сформованих екосистем на здоров'я людей та етнокультур на екологічний баланс у природі, є В. Козлов. Вивчення особливостей використання етносами природного середовища та їх

вплив на це середовище, традицій раціонального природокористування, закономірностей формування і функціонування етноекосистем є головним завданням цієї наукової галузі [3: 8].

Етнокультура розглядається як механізм адаптації етноспільноти в цілому та індивідів до навколишнього середовища. Особлива заслуга в розробці цього положення належить Е. Маркарян. На думку вченого, адаптація – це здатність системи до самозбереження за принципом *зворотного зв'язку* відповідно до умов середовища проживання [4: 81]. Ідеями етнокультурної адаптації індивіда до природного та соціального середовища наскрізь пройняті і дослідження етнопедagogів (теоретиків і практиків), які прагнуть виробити стратегію і тактику сучасного виховання, обов'язково використовуючи досвід попередніх поколінь щодо розв'язання цієї актуальної проблеми.

Сьогодні ми презентуємо перший блок авторської програми "Віночок", що інтегрує знання з етнопедagogіки та суміжних із нею наук, ставить виховання сучасної української дитини на світоглядний ґрунт етнокультури й одночасно у контекст філософсько-педагогічної думки "дитина – природа – культура – мова – нація". Віночок є одним із виразних етносимволів української спільноти. У нашому дослідженні він постає як історично зумовлена сукупність ідеалів, поглядів народу на виховання наступних поколінь, передачі їм традицій, звичаїв та інших форм соціальної практики, у процесі якої засвоюється духовна і матеріальна культура, стереотипи поведінки, сприйняття, досягається духовна єдність поколінь. Віночок – це досконалий образ, ідеал людини, до якого повинен прагнути кожен, хто причетний до справи виховання підростаючих поколінь. Стрічки у віночку – шляхи досягнення поставлених завдань [2: 52-56]. Розділ має назву "**Земля дитинства нашого**", оскільки центральною в українському віночку є коричнева стрічка, що символізує землю, Рідний край як простір утвердження в дитині Людини. Ключові слова з виразним етнокультурним забарвленням притягують до себе всі складові виховної моделі, визначають її структуру. Педагог може вносити свої корективи відповідно до особливостей регіону. Підбір ключових слів у нашому варіанті програми зумовлений особливостями Поліського регіону, зокрема: земля древлян, деревляни, Полісся, рідний край, мати-годувальниця, земля-Тетяна, материзна, край бурштину, верба, дуб, береза, калина, вишня, груша, чебрець, материнка, древні сказання, духовні заповіді, світ предків, бусол, лелека, соловей, зозуля, ластівка, корова, кіт, кінь, вовк та ін.

Пропонуємо орієнтовний зміст розділу "**Земля дитинства нашого**":

- Барви поліського краю – землі дерев і бурштинових берегів.
- Особливості географічного положення.
- Історія досліджень рідного краю.
- Корисні копалини (Урал в мініатюрі).
- Клімат поліської зони. Народні передбачення погоди.
- Полісся – полікультурний регіон (Що знаю я про етнокультуру тих, хто живе зі мною поруч. Історія появи поселень етнічних спільнотей Поліського краю).
- Традиційний землеробський календар поліщуків.
- Що в імені твоїм? (Історія походження назв поселень, місцевостей, водоймищ тощо).
- Земля-годувальниця.
- Земля одна і ти на ній людина! (Поліський фольклор про бережне відношення до землі-матінки).
- Народні свята, звичаї, обряди, традиції, ігри, що пов'язані з образом землі.
- Мій рідний край, моя земля (Твори класиків та сучасних митців про рідну землю, Полісся, Україну).

Зупинимось на деяких положеннях педагогічної мудрості наших пращурів щодо гармонії людини і довкілля. Вона становила чітко оформлену систему, результатом засвоєння якої був сформований образ світу. Прагнення до гармонії у системі "людина ↔ природа" народна педагогіка реалізувала чітко й послідовно. Насамперед це стосується виховання дбайливого ставлення до землі. Земля-мати – образ-тотем. Культ землі у наших предків був одним із давніх і основних. Він породив ряд земних богів: Триглав, Велес, Діванна, Леля, Лада та ін. Земля – символ жіночого начала, материнства. Вона осмислюється як прародителька і мати-годувальниця всього живого. Небо і землю — безсмертне подружжя, жіноче й чоловіче начало, батька й мати. Гуцули свято вірять, що земля – це зліплена Богом паляниця [5: 188-190].

Дитина змалку засвоювала епітети та синоніми до слова *земля*: божя, праведна, свята, наймиліша, матінка, земля-Тетяна; дотримувалась системи заборон ("Гріх землю бити – вона наша мати", "Не бий кием по землі, бо їй теж болять"). Ці заборони вносили порядок у відносини між людиною і землею та всім, що на ній зростає і проживає. Земля перевіряла і духовність індивіда. Б. Грінченко з цього приводу констатує: "Земля жива – вона все чує й знає. Усі гріхи людські бачить і вгинається, як по ній грішник іде ... Як люди гарні до неї, вона радіє й пособляє їм, а як ні, то плаче й гнівається ... Її цілувати треба, кланяючись" [6: 38-39]. Давні промовки "Земля мати наша, всіх годує і пестить", "Земля дає все і забирає все", "Хто на землі сидить, той не впаде" привчали дитину шанувати землю. При зустрічі з дорослими дітям належало вклонятися й торкатися рукою землі, що означало побажання добробуту, довгих літ життя на цьому світі. Людина розуміла, що залежить від землі, але не завжди могла пояснити причини цієї залежності. Вона стала обожнювати її, як і всю природу. Давня міфологія вважає землю богинею – дружиною бога Неба. Дош, який посилав небо на землю, оплодотворює її, внаслідок чого виникає життя.

Відгомони магічних дій збереглися у давніх повір'ях, побажаннях, творах народної поезії. У пареміях, що дійшли до нас, образ землі розщеплюється на кілька значень: земля як планета, як місце існування людини, як нива, на якій вирощують хліб; рідна земля – Батьківщина. Деякі з паремій вийшли за межі свого семантичного поля і вживаються з переносними значеннями: "На ледачій землі і трава не росте", "На чорній землі білий хліб родить" – обидва зразки з елементами контрасту.

Поняття Рідного краю в українців своєрідне і неповторне: "Йшли на просту й скромну смерть за свій край ...без зайвих слів і без декламацій" Це – "своя хата", свій дім, де "своя правда, своя воля і доля свята" [7]. Ідеал українського патріотизму – це прагнення захистити рідну землю, материнську хату. У фольклорі знаходимо вислови: "тихі води, ясні зорі", "край веселий", "рідна материнська сторона". Отже, поняття краю асоціюється з родиною, хатою, домом. Це закладено в генній свідомості українця. Тільки там, де є хата, все людське, ідеали людини, джерела добрих почуттів зазнають найкращого розквіту. Дім для українця – це простір, де людина відчуває себе справжньою людиною.

Дітей змалку привчали дбайливо ставитися до рідної природи, свято дотримуючись принципу "Не зашкодь!" Система заборон регулювала стосунки з рослинним і тваринним світом, утримуючи від бездумної жорстокості, допомагала осмислити право всього живого на життя. Спілкування із природою народжувало емоції й почуття, бажання безпосередньо звернутися до сил природи, до її енергії: "Водичко-сестричко, умий моє личко, щоб очки ясніли та брівки чорніли", "Зійди, зійди, сонечко, на попове полечко, на бабине зіллячко, на наше подвір'ячко", "Іди, іди, дощику, зварю тобі борщику! Чи на дощ, чи на сонечко, одчини, Боже, віконечко!" [8: 420].

У спілкуванні з природою дитина моделювала свій майбутній образ, уявляла себе уже зрілою особою. Підтвердженням наведеної думки є замовляння до сонця як найвищого божества: "Добрий день тобі, сонечко ясне, ти чисте, величне й поважне! Освіщаєш ти гори, долини й високі могили, освіти й мене перед усім миром, дай мені розуму, красоти, доброти, щоб і я була така ж ясна, велична, прекрасна довгі роки" [5: 320]. Дитина ототожнювала світло з найвищим виявом духовності та досконалості.

Від давніх замовлянь виводять генезу колискової пісні ряд дослідників дитячого фольклору (Н. Еліаш, А. Мартинова, В. Єлатов). За уявленнями наших предків, дитина росте уві сні, набирається здоров'я, мудрості. Найближчі люди намагаються забезпечити спокійний сон дитині, за допомогою слова та мелодії прагнуть увести маля у світ блаженства, гармонії з довкіллям, оточити природними оберегами [9: 51-55]:

Люляй, люляй, мій синочку, справлю тобі колосочку,
Та й повішу на дубочку.
Сонце зійде, обогріє, листок впаде та й накриє [10:268].

У народному дитинознавстві колисковим пісням надавалося особливого значення. Етнолінгвістичні дослідження свідчать, що вони зберігають первинність мовної традиції, виступають оберегами із властивою їм сакральністю, словами-символами. Наталія Сивачук, що вивчає аспекти народного дитинознавства, зазначає: "Відредагований віками підтекст колискових пісень є дословесним діалогом людини з Космосом. Мати-берегиня говорить з вищими силами природи, бавить дитину, люляє її, веде магічну гру-містерію" [11: 50]. Світовідчуття предків стали частиною колискових мелодій. Мати звертається не лише до дитини, а й до всього живого на землі, вкладає у пісню всі тривоги, переживання, роздуми. Тому знаходимо тут рядки не лише про дитину, сновидіння, але й про "хлібчик діткам на обідчик", "щоб дитятко спало, щасливим зростало, горенька не знало", "щоби росло на потіху, добрим людям на послугу". На превеликий жаль, сьогодні мало молодих мам користуються таким чудовим засобом народної педагогіки у формуванні душі дитини.

Проблема "людина-природа" досить вдало репрезентована і в піснях. Іван Огієнко захоплено констатував: "Наші пісні – це тихий рай, це привабливі чари, ті чари, що всім світом признано за нами" [12: 5]. Про пісенність української нації Йозеф Бартош у часописі "Smetana" із приводу виступів українського хору в Чехії писав: "У деяких моментах їх співу вам здавалось, що до вас говорить сама природа ... це була велика культура, природа, ушляхетнена людським духом" [13: 41]. Шкода, що в сучасному українському суспільстві цьому аспекту культури приділяють мало уваги. Дітей не вчать співу на належному рівні, підриваючи тим самим глибинне коріння, що наповнює українця чарами колискової, мелодійністю рідного слова, органічною єдністю із природою, звичаєм, підриває психологічні основи етносу.

Одним із провідних завдань програми виховання у сучасних умовах є перехід до нового способу життя, формування екологічної духовності та мислення. Дітей і молодь необхідно цілеспрямовано готувати до вирішення важливих проблем довкілля, вчити з повагою ставитися до природи, формувати їх екологічну духовність. Вирішувати ефективно ці завдання зможуть лише спеціально підготовлені майстри педагогічної галузі, а це, у свою чергу, потребує докладного аналізу змісту навчальних дисциплін у вузах педагогічного спрямування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Романенко М.І. Освіта як об'єкт соціально-філософського аналізу. Наукова монографія. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський інститут освіти, 1998. – 160 с.
2. Маєвська Л. Етнокультура як механізм адаптації індивіда до навколишнього середовища: історичні аспекти та сучасні виховні моделі // Особистісно орієнтовані педагогічні технології у початковій освіті: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, Тернопіль, 4-5 травня 2006 року. – Тернопіль, 2006. – С. 52-56.
3. Козлов В.И.. Основные проблемы этнической экологии // Этнографическое обозрение. – 1983. – №1. – С. 8-10.
4. Маркарян Э.С. Узловые проблемы теории культурной традиции // Советская этнография – 1981. – №2. – С. 81-86.
5. Войтович В. Українська міфологія. – К.: Либідь, 2002. – 664 с.
6. Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. – К.: Обереги, 1994. – 424 с.
7. Липа Ю. Підстави українського характеру / Крисаченко В.С. Українознавство: Хрестоматія-посібник: У 2 кн. Кн. 2. – К.:Либідь, 1997. – 444 с.
8. Крисаченко В., Мостяєв О. Україна: природа і люди. – К.: НІСД, 2002. – 623 с.
9. Сивачук Н. Виховний потенціал українських народних колискових пісень // Початкова школа. – 2006.– №1. – С. 51-55.
10. Закувала зозуленька. Антологія української народної творчості. – К.: Веселка, 1989. – 606 с.

11. Сивачук Н. Дитина у світогляді українського народу // Початкова школа. – 2000. – №5. – С. 50-52.
12. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. – К: Видавництво книгарні Є. Череповського, 1918. – 272 с.
13. Щербаківський В. Життя і діяльність О.Кошиця // Визвольний шлях. – Ч.2. – 1954. – С. 40-43.

Матеріал надійшов до редакції 26. 06. 2006 р.

Маевская Л.М. Формирование культуры взаимодействия индивида с природой как один из аспектов этнокультурного воспитания.

В статье рассмотрена проблема гармонии человека и природы, формирования экологической духовности ребенка средствами народной педагогики, использования опыта предыдущих поколений в решении этого важного задания на современном этапе развития цивилизации

Mayevska L.M. Shaping person's natural awareness as an aspect of ethnocultural education.

The article considers the interrelation of human and nature as well as shaping children's natural awareness by means of ethnic pedagogy and experience of previous generation in solving this important task on the modern stage of civilization development.